

DIDRO KOD SRBA I HRVATA – dijahronijski pregled srpsko-hrvatske recepcije –

Sažetak: Istraživanje se bavi književnokritičkom recepcijom i izdavačko-prevodnom produkcijom francuskog filozofa i stvaraoca epohe prosvetiteljstva Denija Didroa (1713–1784) u Srbiji i u Hrvatskoj. Rad nudi popis i pregled izdanja Didroovog dela na srpskohrvatskom jeziku, tj. na hrvatskom i srpskom, kao i univerzitetskih istraživanja Didroovog stvaralaštva i izdavačkih prikaza povodom tematskih edicija i izdanja odabranih dela francuskog stvaraoca. Ovim istraživanjem se vrednosno procenjuje opseg i značaj Didroa u intelektualnoj, književnoteorijskoj i izdavačko-čitalačkoj recepciji kod Hrvata i Srba u poslednjih sto pedeset godina.

Cljučne reči: Didro, recepcija, srpsko-hrvatski prevodi i izdanja.

1. Od godišnjica rođenja i smrti do izdanja odabranih dela

U Univerzitetskoj biblioteci „Svetozar Marković“ u Beogradu, 24. maja 2013. godine, priređena je izložba *Deni Didro – 300 godina od rođenja*, a čiji je simbolički značaj, kako je istaknuto, u tome da „podseća na važnost nauke i prosvetiteljstva i ukazuje na tradicionalnu povezanost svetskih velikana i utemeljitelja naučnih principa na našim prostorima, kakav je bio Dositej Obradović“ (Novaković, 2013: 657). Domaći naučni časopisi pridružili su se jubileju, uvrstivši u svoja izdanja za 2013. godinu i teorijskokritičke i književnoistraživačke eseje, koje potpisuje Nermin Vučelj: „Didro i vek prosvete“ (*Philologia*, Beograd), „Didroov opus i hronologija izdanja sabranih dela“ (*Filolog*, Banja Luka), „Didro i uzvišeno“ (*Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad), „Didro o oponašanju lepe prirode“ (*Anali Filološkog fakulteta*, Beograd), „Didro i romaneskno: postupak autentifikacije narativne fikcije“ (*Philologia Mediana*, Niš). Godinu objavljivanja ogleada o Didrou zatvorila je Jelena Novaković radom „Deni Didro, preteča moderne misli“ (*Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad).

Dve decenije ranije, 1984. godine, isti je *slavljenik*, povod drugačiji – dvesta godina od Didroove smrti. Francuski institut u Zagrebu organizovao je u nekoliko

gradova seriju predavanja koje je održala Gabrijela Vidan. Ostalo je upamćeno da je „dupke puna dvorana“ Centra za kulturu i informacije u Zagrebu, 20. decembra 1984. godine, slušala predavanje naslovljeno „Živi Diderot – dvjesto godina kasnije (1784–1984)“, a u kojem je Gabrijela Vidan usmerila pažnju na savremene tokove na planu „diderotistike u Francuskoj, svijetu i dijelom u nas“ (Čvrljak, 1985: 188). Dan kasnije, u Gradskoj knjižnici, na skupu *Misao i igra*, Danilo Pejović je govorio o Didrou filozofu, Nikola Batušić je predstavio Didroa dramaturga, Gabrijela Vidan je razmatrala didroovsku konverzaciju kao intelektualnu igru, dok je glumica Maja Freundlich čitala odabrane odlomke iz Didroovih spisa.

Bavljenje Didroom, povodom jubileja dva veka od smrti, prenelo se i na 1985. godinu. Tako je u organizaciji Hrvatskog filozofskog društva, u Klubu sveučilišnih nastavnika, 6. marta, održano predavanje o Didroovoj političkoj misli, na kojem je Žarko Puhovski problematizovao diskusiju kroz pitanja: „Da li načelo opće volje idealno odgovara prosvjetiteljstvu? Koliko je prosvjetiteljski stav djelatan kao element političke teorije? Postoji li nepravda u prirodnom pravu, ili je društvu imanentno da su njegovi članovi nepravdani?“ Puhovski zaključuje, između ostalog, kako „Diderot formalna pitanja ostavlja po strani, ali stalno mu je do sadržajnog načela“ i da „filozofija ne igra bitnu ulogu u njegovu teorijsko-političkom shvaćanju“ (Šesto, 1985: 625).

Četiri decenije pre jubileja dvestagodišnjice od smrti, 1946. godine, Državni izdavački zavod Jugoslavije objavio je, kao treću knjigu u ediciji Svetski klasici, *Odabrana dela* Denija Didroa na četristo deset strana, s dodatim *Napomenama i objašnjenjima* na dvadeset dve strane i s predgovorom na pedeset šest strana. To je prvo celovito, ujedno i jedino, svojevrsno kritičko izdanje Didroa kod nas, ako ga kritičkim čine napomene i objašnjenja na kraju knjige i stručni predgovor na pedeset šest strana. *Odabrana dela* čine *Fatalista Žak i njegov gospodar* (*Jacques le fataliste et son maître*), *Ramoov sinovac* (*Le Neveu de Rameau*), *Razgovor između Dalambra i Didroa* (*Entretien entre d'Alembert et Diderot*), *Dalamberov san* (*Le rêve de d'Alembert*). Prvo delo prevodilački potpisuje Raško Dimitrijević, drugo Dimitrijević s Alkalajem, a treći i četvrti spis u prevodu su Haima Alkalaja koji je, ujedno, i redaktor *Odabranih dela*.

Prikaz izdanja Didroovih *Odabranih dela* kod nas dao je Božidar Kovačević u četvrtoj svesci novosadskog *Letopisa Matice srpske* za 1947. godinu. „Dobar uvodni ogled, lep prevod, odličan izbor – sve to ovu knjigu preporučuje čitaocima“ – zaključuje svoj ogled Kovačević (Kovačević, 1947: 245), a čija ocena kako su *Odabrana dela* „nesumnjivo jedna od najvažnijih tekovina među knjigama prevedenih u poslednje vreme“ ostaje aktuelna, danas važeća, s obzirom na to da se *Fatalista Žak i njegov gospodar*, u prevodu Raška Dimitrijevića, i *Ramoov sinovac*, u prevodu Raška Dimitrijevića i Haima Alkalaja, duže od pola veka, a i danas, reizdaju, u zasebnim ili u objedinjenim edicijama, jednako u Beogradu i u Zagrebu. Tako je BIGZ (Beogradski izdavačko-grafički zavod) objavio 1975. *Fatalistu Žaka*, a 1985.

Ramoovog sinovca, što su prevodi preuzeti iz prvog objedinjenog izdanja *Odabranih dela* iz 1946. godine. Zagrebački izdavač Naprijed, u ediciji Svjetski klasici XVIII i XIX stoljeća, priredio je *Tri romana*, među kojima su, pored *Redovnice* u prevodu Ane Smokvine, i Dimitrijevićev i Alkalajev prevod, prebačeni na ijekavicu i kroatizovani, te tako objavljeni pod naslovima *Fatalist Jacques i njegov gospodar* i *Rameauov nećak*. Reprint prevoda dva poslednja pomenuta romana pojaviće se u jednoj knjizi i 2002. godine (Zagreb, Naknada Ljevak).

Prema tome, prvi prevodi antiromana *Jacques le fataliste et son maître* i dijaloške satire *Le Neveu de Rameau*, iz beogradskog izdanja od 1946. godine, do sada su i jedini kod Srba i kod Hrvata. Da li su visoki prevodilački dometi Dimitrijevića i Alkalaja razlog što u proteklih sedamdeset godina drugi prevodioci nisu videli potrebu za novim prevodom dva Didroova remek-dela? Tako je i *La Religieuse*, *Redovnica* u prevodu Ane Smokvine, iz 1948. godine (Nakladni zavod Hrvatske), imala svoja brojna reizdanja: u Zagrebu (izdavač Naprijed), 1960. i 1963, a 1964. u okviru izdanja *Tri romana*, zatim 1985. godine, i poslednje 2011. godine (izdavač Folpa), a u Beogradu 1964. godine (izdavač Rad). Međutim, neka Didroova dela su pored prvog postojećeg prevoda dobila i drugi. Tako se srpski prevod *Paradoksa o glumcu* (*Paradoxe sur le comédien*), koji potpisuje Radmila Miljanić, pojavio 1954. godine, objavljen u izdanju beogradske Kulture, s drugim estetičkim spisima, pod objedinjenim naslovom *O umetnosti*, a hrvatski prevod Ivane Batušić 1958. godine u Zagrebu (Grafički zavod Hrvatske). Didroov romanekni prvenac *Indiskretni dragulji* (*Les bijoux indiscrets*) dobio je prvi prevod 1961. zahvaljujući Zagorki Grujić (beogradski Nolit), a pola veka kasnije, 2010. godine, Sandra Perić prevela ga je na hrvatski (zagrebački izdavač Scarabeus-naklada).

U slučaju prethodno pomenute *Redovnice*, objavljeni prevod Ane Smokvine iz 1948. godine koji preuzimaju sva izdanja u drugoj polovini XX veka, ali i na početku XXI veka, nije prvi prevod ove Didroove antiklerikalne romanekne fikcije, ali je prvi celoviti prevod, i potpisani prevod. Naime, u Zagrebu je 1921. godine objavljena *Opatica (tajne samostana)*, kako primećuje Ivo Hergešić – „propraćena senzacionalističkim podnaslovom“ (Hergešić, 1963: 488). Izdavač, Tisak i naklada „Tipografije“, nije odštampao ime prevodioca ovog necelovitog prevoda iz kojeg su izostali dodaci u vidu „Predgovora prethodnom delu izvučenom iz *Književne prepiske* gospodina Melhiora Grima, 1770. godine“, i dvadesetak priloženih pisama, a čime je Didro demistifikovao vlastitu romaneknu fikciju.

2. Hronologija prevoda didroovih dela

Prvi nepotpisani prevod dela *La Religieuse*, a pod naslovom *Opatica (tajne samostana)*, iz 1921. godine, ujedno je i prvi štampani prevod nekog Didroovog dela kod nas. Ne postoje bibliotečki podaci u Srbiji i u Hrvatskoj a koji bi ukazali

na bilo koje ranije izdanje prevoda bilo kog Didroovog spisa na srpskom ili hrvatskom jeziku. I Božidar Kovačević nas, u svom prikazu iz 1947, upućuje na to da *Odabrana dela*, u izdanju Državnog izdavačkog zavoda Jugoslavije (1946), predstavljaju „prvo izdanje Didroa na našem jeziku, ako se ne računa *Opatice (Kaludžerica)* i *Ramonovljev nećak* koji su, ako se ne varamo, izišli pre tridesetak godina u Zagrebu“ (Kovačević, 1947: 244). Međutim, osim *Opatice* (1921), izdate dvadeset pet godina pre *Odabranih dela* (1946), ne nailazimo na bilo kakav podatak ili trag, ni u književnim časopisima i revijama, ni u bibliotečkim inventarima, a kojim bi se potvrdio Kovačevićev pomen izdanja hrvatskog prevoda dijaloške satire *Le Neveu de Rameau* pod naslovom *Ramonovljev nećak* ili pod nekom drugom prevodnom varijantom naslova.

Prema tome, zaključujemo da izdavački početak Didroa kod Hrvata i Srba pada u 1921. u Zagrebu s delom *La Religieuse*. Ivo Hergušić navodi da je od tada i u naredne četiri decenije bilo „nekoliko izdanja“ tog romana, (u već pomenutom prevodu Ane Smokvine iz 1948. godine), što se može smatrati „velikim knjižarskim uspjehom“, i zaključuje da je *Redovnica* „najpopularniji Diderotov tekst kod nas“ (Hergušić, 1963: 488). Do 1963. godine, izbrojali smo pet izdanja *Redovnice*. Te 1963, *Redovnica* ulazi u zagrebačko izdanje *Tri romana* u jednoj knjizi (tu su još *Fatalist Jacques* i *Rameauov nećak*), da bi se od naredne 1964. godine objavljivala zasebno, sve do danas; simbolički iskazano, izdanje *Redovnice* u Zagrebu 2011. godine pada tačno devedeset godina nakon prvog izdanja *Opatice* iz 1921. godine.

Hronološki, srpsko-hrvatski prevodi Didroovih dela počinju sa *Opaticom* (Zagreb, Tisak i naklada „Tipografije“, 1921) neimenovanog prevodioca. Slede *Moralne priče* (Beograd, EOS, 1938), što je objedinjeni naslov tri priče u prevodu Jovana Popovića: „Dva prijatelja iz Bourbonne-a“ (*Les deux amis de Bourbonne*), „Istinita priča“ (*Ceci n'est pas un conte*), „Javno mnjenje“ (*Madame de la Carlière*). Iako prevodilac u belešci navodi i originalne naslove priča, ni u predgovoru „Denis Diderot“, a ni u pogovoru „Primedbe i tumačenja“, on ne objašnjava zašto je u prevodu preinačio originalne naslove druge i treće priče. Nakon *Moralnih priča* dolaze *Odabrana dela* (Beograd, 1946) u prevodu Raška Dimitrijevića i Haima Alkalaja, koje je Alkalaj redigovao, potom *Redovnica* (Zagreb, Nakladni zavod Hrvatske, 1948) u prevodu Ane Smokvine; filozofski ogled *Pismo o slijepcima* (*Lettre sur les aveugles*) koji prevodilački priređuje Dane Smičiklas (Zagreb, Zora – Grafički zavod Hrvatske, 1950);¹ spisi *O umetnosti* (Beograd, 1954) čiji prevod potpisuje Radmila Miljanić, te *Paradoks o glumcu* (Zagreb, Zora – Grafički zavod Hrvatske, 1958) u prevodu Ivane Batušić. Didroov satirični roman *Indiskretni dragulji* stiže u prevodu Zagorke Grujić (Beograd, Nolit, 1961). *O poreklu i prirodi lepoga* naziv je izdanja (Beograd, Rad, 1962) u kojem su ogled „Filozofska istraživanja o poreklu i prirodi lepoga“

---

¹ *Pismo o slijepcima*, prema Smičiklasovom prevodu iz 1950, štampaće na Brajevom pismu beogradski izdavač Filip Višnjić (1978). Deceniju kasnije, na brajevici će se pojaviti i *Ramoov sinovac* (1989).

(*Recherches philosophiques sur l'origine et la nature du beau*) i rasprava „O dramskoj poeziji“ (*De la poésie dramatique*), preuzeti iz edicije *O umetnosti* (1954) koju prevodilački potpisuje Radmila Miljanić. Pogovor tom izdanju iz 1962. priredila je Eleonora Mićunović. Period dvodecenijskog intenzivnog prevođenja Didroa kod Srba i Hrvata, od 1946. do 1967, zatvara *Pismo o gluvima i nemima namenjeno onima koji čuju i govore* (*Lettre sur les sourds et muets à l'usage de ceux qui entendent et qui parlent*), koje nam u prevodu donosi Radmila Nedeljković (Beograd, Savezni odbor Saveza gluvih Jugoslavije, 1967).

I dok *Odabrana dela* (1946) imaju kod nas značaj prvog izdanja Didroovih izabranih romanesknih dela (antiroman *Fatalista Žak i njegov gospodar* i dijaloška satira *Ramoov sinovac*) i filozofsko-književne fikcije (*Razgovor između Dalambra i Didroa* i *Dalamberov san*),² spisi *O umetnosti* (1954) imaju značaj prvog izdanja izabranih, dodajmo i istaknutih, Didroovih estetičkih razmatranja. Sadržaj čine „Filozofska istraživanja o poreklu i prirodi lepoga“, a što je prvobitno „O lepom“, tj. Didroov članak u *Enciklopediji* (1752), *Paradoks o glumcu*, zatim *O dramskoj poeziji*, teorijski spis prvobitno objavljen kao dodatak pozorišnom komadu *Otac porodice* (*Père de famille*, 1758), te kraći ogleđ „Pohvala Ričardsonu“ (*Éloge de Richardson*) i „Esej o slikarstvu“ (*Essais sur la peinture*).³

Pored već pomenute paralele o značaju izdanja *Odabranih dela* i *O umetnosti*, značaj koji se ogleda u činjenici da su, u prvom slučaju, odabrane Didroove čuvene romaneskne i filozofske dijaloške fikcije, a u drugom slučaju su to istaknuti estetički spisi, valja ukazati i na vrednost predgovora ovim izdanjima: Elija Fincija u *Odabranim delima* i Veljka Koraća u zbirci *O umetnosti*. U pitanju su temeljni i učeni prikazi Didroovog stvaralaštva, teorijskog pristupa i umetničkog postupka.

Predgovor *Odabranim delima*, pod naslovom (u tadašnjoj pravopisnoj normi) „Život i delo Deni Didroa“, priredio je Eli Finci. Epoha prosvetljenosti i Didro kao stvaralac u toj epohi, ličnost i delo francuskog prosvetitelja i njegov doprinos u portretisanju duha epohe, predmet su razmatranja Fincijevog predgovora-studije kroz osam naslovljenih poglavlja. I dok je osvrt na estetiku deo šireg biografskog i stvaralačkog razmatranja kod Fincija, Korać se u svom prikazu na četrdeset strana bavi Didroom kao estetičarem i filozofom, na šta ukazuje i sam naslov – „Filozof i estetičar Deni Didro“.⁴

² *Moralne priče* beogradskog izdavača EOS (1938), u prevodu Jovana Popovića, sadrže tri priče, i to u necelovitom prevodu. Tako je prevodilac izostavio dve uvodne strane u *Ceci n'est pas un conte* (prevodno *Istinita priča*), koje ipak pominje u svom pogovoru „Primedbe i tumačenja“ i iz kojih citira samo kratki uvodni pasus. Prema tome, *Odabrana dela* (1946), koja nude istaknuta književno-filozofska ostvarenja, a budući da ovo izdanje ima i stručni predgovor, možemo po izdavačko-prevodnom značaju porediti s izdanjem estetičkih spisa *O umetnosti* (1954).

³ Prva tri spisa ući će u izdanje naslovljeno *Paradoks o glumcu i drugi eseji* iz 2006. godine (Beograd, Valera).

⁴ Predgovor izdanju *O umetnosti*, kao teorijsko-kritički prikaz, autor Veljko Korać je priredio 1954. godine i kao zasebno izdanje (Beograd, Kultura).

U temeljnom portretisanju Didroove stvaralačke prirode, u prikazu opusa francuskog prosvetitelja enciklopediste i u kritičkom sagledavanju njegove filozofske i pesničke misli, Veljko Korać se oslanja na ediciju Didroovih sabranih dela iz 1875. godine (Assézat & Tourneux) i na studije o Didrou nastale u prvoj polovini XX veka i u vreme kada naš filozof izučava francuskog stvaraoca. Lista bibliografskih referenci koju izvodimo iz Koraćevog oglada vredna je jednako po svojoj brojnosti, kao i po naučničkom značaju koje imaju studije o Didrou, a koje je koristio naš teoretičar. Više od poznavanja aktuelnih i vodećih studija o Didrou, Korać, kao istraživač visprenog uma i impresivne kritičke erudicije, argumentacijski ubedljivo polemíše s drugim autorima i nameće se svojim ogledom kao dobar poznavalac Didroove filozofske misli i umetničkog izraza.

Ono što povezuje Veljka Koraća i Elija Fincija u razmatranju Didroove filozofske misli, književnog stvaralaštva, društvenog angažmana i same epohe prosvetiteljstva, jeste marksistički kritički pristup. Kako je Didro bio materijalista, ateista i demokrata, a protiv metafizičke filozofije, institucije crkve i staleških privilegija, to je on kao vodeći predstavnik epohe francuskog prosvetiteljstva koja će svoje političko ishodište dobiti u Revoluciji, bio cenjen u marksističkoj teoriji i socijalističkoj praksi republikanske Jugoslavije (1943–1991). Prema tome, razloge za pozitivnu recepciju francuskog prosvetitelja kod Hrvata i Srba u zajedničkoj državi treba videti u činjenici da je marksizam bio vladajuća politička ideologija, time i proklamovani ateizam upisan u antiklerikalnu etiku jugoslovenskog socijalističkog društva.

3. Didro u XIX veku

Preovlađujući književnoistorijski krugovi u Francuskoj, od doba Carstva (1804–1814), preko Restauracije (1814–1830), Julske monarhije (1830–1848), i Drugog carstva (1852–1870), sve do Treće republike (1870), vrlo nepovoljno su gledali na antiklerikalni bezbožnički XVIII vek, na doba prosvetćenosti, čiji su glasnogovornici dali teorijsku osnovu za buđenje duha koji će proizvesti Revoluciju od 1789. i srušiti stari režim. I evropske monarhije su reagovala na Francusku revoluciju, i potom na francusku carsku ekspanziju, tako što su otpočele „progon francuskih književnih dela“, kako navodi Nenad Krstić (Krstić, 1999: 23). Naročito u Habzbruškoj monarhiji, u periodu 1790–1835, dela francuskih književnika bila su zabranjena, i „jedino je bio dozvoljen uvoz bezopasnih beletrističkih knjiga“ (Krstić, 1999: 24). I u tome možemo tražiti razlog zašto nema Didroa u vidljivom polju recepcije kod Srba i Hrvata u XIX veku.

I u samoj Francuskoj reakcionarnog XIX veka s antiprosvetiteljskim strujama, deista Volter i sentimentalista Ruso teško su krčili sebi put do čitalaca; ali se čini kao da je ateista Didro, budući i direktor *Enciklopedije*, morao preuzeti

svu omrazu na sebe.⁵ Stoga ne čudi ni Fincijev zaključak (Finci, 1946: XLVI) kako se francuska književnost htela otresti Didroa prepuštajući ga filozofiji, i kako se i filozofija htela rešiti njega prepuštajući ga književnosti. Finci proziva „reakcionarne istoričare književnosti“ s prigovorom da izbegavaju Didroa iz ideoloških razloga prepuštajući ga filozofiji, a proziva i „idealistički nastrojene istoričare filozofije“ s primedbom da oni Didroa rado ostavljaju književnosti (Finci, 1946: XLVI).

Deni Didro će doživeti potpunu književno-istorijsku rehabilitaciju u samoj Francuskoj tek u XX veku. Zato ni srpsko-hrvatski kritičari neće štedeti reči pogrde na račun *stare* Francuske. Dane Smičiklas veli da je „od svih velikih duhova XVIII stoljeća“ Didro „sigurno najznačajniji mislilac i najprominentnija ličnost, u kojoj su izražena sva stremljenja i težnje onoga vijeka prosvijećenosti“ (Smičiklas, 1950: 101). Didro je „dosljedan materijalist i ateist, koji iz prirode i iz života uklanja utjecaj boga i religiju, uopće svih vrhunaravnih, natprirodnih, nematerijalnih sila“ (1950: 104).

Kada je reč o Didrou kod nas u XIX veku, na pomen ovog francuskog stvaraoaca nailazimo takoreći sporadično u književnoj periodici toga doba. Didro se pominje u književnoistorijskim i filozofskoteorijskim razmatranjima o filozofima prosvetiteljima, o teoriji drame i o umetničkoj kritici. Pritom se njegovo ime prenosi kao *Didero* i, češće, kao *Diderot*, čak i u ćirilichnoj transkripciji, dok će transkripcija *Didro*, na koju nailazimo već 1864. godine, ipak ostati usamljen slučaj u XIX veku. Tako se u *Nevenu*, kojem u podnaslovu stoji „zabavni i poučni list“ (Zagreb, 1853), povodom poetike teatra, *Diderot* dovodi u vezu s Lesingom (1853: 345). Iz serije prikaza francuskih autora, pod naslovom „Francuska književnost“, *Danica – list za zabavu i književnost* (Novi Sad, 28. februar 1864, br. 6, god. VI), u šestom članku daje biografski prikaz o Rusou, a u kojem se pominje i Didro (1864: 142–143). *Vila – list za zabavu, književnost i nauku* (Beograd, 2. januar 1866, br. 1, god. 2) daje prevodni spis „Crta iz života Katarine Druge“ u kojem se uzgredno pojavljuje *Didero* (1866: 106); a na drugom mestu, u prevedenom Igoovom spisu „Je li svemu kraj ispod šest stopa zemlje?“, pomenut je i *Diderot* (1866: 25). U *Srpskom letopisu za godinu 1867, 1868. i 1879*, govori se o „Enciklopediji (zborniku) nauka, veština i zanata pod redakcijom Didera (sic!) i Dalambere“ (1871: 86). *Letopis Matice srpske* (Novi Sad, 1884) donosi prikaz o filozofima „obilate, neiscrpane mašte“, a

⁵ U XIX veku, u kojem se vraća monarhija, i religioznost s romantičarima, i koji, prema tome, predstavlja reakciju na prosvetiteljski XVIII vek, Didroovi romani biće kritički negativno ocenjivani. Tako Artur Vilson (Arthur Wilson) primećuje da je „XIX vek bio šokiran *Redovnicom*, ili, u najmanjem slučaju, smatrao ju je izrazom rdavog ukusa“ (Wilson, 1985: 324). Uostalom, štampanje romana su zabranjivali i Luj XVIII (1824) i Šarl X (1826). Lepap (Pierre Lepape) rezimira recepciju Didroove *Redovnice* u XIX veku kroz attribute – „dosadna, odvratna, lascivna, užasna“ (Lepape, 1991: 256). Ipak, zvanična književnokritička osuda i zabrane objavljivanja nisu sprečile štampanje ni uticale na interesovanje publike (Wilson, 1985: 325): za vreme Restauracije, roman *La Religieuse* je objavljen pet puta, u doba Julske monarhije je bilo čak deset izdanja, i još tri do Drugog carstva.

koji se imenuju transkribovano – *Kartezije, Diderot, Ruso, Furije* (1884: 43). U *Javoru*, listu za zabavu pouku i književnost, u razmatranju o francuskim filozofima prosvetiteljima sučeljavaju se, što su ujedno i međunaslovi prikaza – „Helvecius i Kondilak“ (sic!), i „Didro i Lametri“ (1891: 523). U listu *Stražilovo* (1892, sv. 5), predmet filozofsko-kritičkog osvrtu, uz Voltera i Rusoa, jeste i – *Diderot* (1892: 156). Ali, tek će, u hronološkom prikazu francuskih moralista i filozofa, u listu *Hrvatski svjetozor* (Zagreb, 1. srpnja 1877, br. 1, sv. 1–2) Deni Didro biti istaknut kao „glavni korifej francuske moderne filozofije“ (1877: 377).

4. Didro na univerzitetu

Ako je *Redovnica* najizdavanija, iz čega bi trebalo da sledi da je i najčitanija kod Hrvata i Srba, kako je Smičiklas zaključio 1964. godine, a reizdanja Didroovog dela do kraja XX veka ga u tome nisu demantovala, uporedna analiza stručnih napisa, ogleđa, predgovora i pogovora iz pera srpsko-hrvatskih istraživača, filozofa, profesora i kritičara, pokazuje da je *Ramoov sinovac* estetski najcenjeniji: Eli Finci naziva *Ramoovog sinovca* „remek-delom dijaloške satire“ i „besmrtnim dijalogom“ (Finci, 1946: XXVI, LX). Onima koji daju prednost Volteru i Rusou na književnom polju, Veljko Korać nudi „dovoljan protivargument“: *Ramoov nećak* (Korać, 1954: IX). Branko Džakula ga smatra autorovim „najgenijalnijim književnim delom“ (Džakula, 1978: 142); sa čime se slaže Marko Katanić koji tvrdi da je to delo „kojem ravna nema, te ga mnogi zbog toga smatraju remek-delom francuske proze“ (Katanić, 1961: 350); Dane Smičiklas ga smatra „remek-djelom dijalektičke misli“ (Smičiklas, 1950: 103).

Prethodnim osvrtom na profesionalnu kritičku recepciju Didroovog dela kod nas, ulazimo u oblast univerzitetskog izučavanja staralaštva francuskog prosvetitelja. Didro je bio tema dva univerzitetska studijska rada u Zagrebu: 1964. godine, Gabrijela Arneri odbranila je magistarski rad (na 187 listova) pod naslovom *Diderot kao pisac i kao kritičar pripovjedačke proze*, a deset godina kasnije, 1974, Gabriela Vidan je stekla doktorsku titulu odbranom disertacije pod naslovom *Entre la science et le jeu: essai sur l'invention littéraire de Diderot* (na 502 lista) pred zagrebačko-pariskom profesorskom komisijom. Na kraju XX veka, magistarska teza na srpskom jeziku Milice Vinaver-Ković podvrgava ženetovskoj analizi Didroov narativni prosede. Iz nje će proizaći knjiga *Narativni postupci u Didroovim romanima* (Novi Sad–Sremski Karlovci, 1997), u kojoj je autorka fokusirala analizu na incipit i explicit.

Prva doktorska disertacija u Beogradu u čijem je naslovu Didro odbranjena je 2011. godine na Filološkom fakultetu. U pitanju je *Didroova estetika književnog stvaranja*, na 376 listova, iz koje je proistekla monografija *Didro i estetika Nermina Vučelja* (Niš, 2015). Autor studije nudi analizu teorije pesništva Denija Didroa, upoređujući je s teorijama njegovih prethodnika, savremenika i kasnijih teoretičara,

izlaže glavni tok francuske estetike doba prosvęćenosti, i teorijski i vrednosno smešta Didroa i u odnosu na estetiku XVIII veka i u odnosu na opštu filozofiju poezije.

U akademske doprinose didrologiji ubrajamo i jedan raniji ogled Jelene Novaković i seriju univerzitetskih predavanja Mirana Božovića. Među niz eseja koji su nastali iz višegodišnjeg ispitivanja Andrićevog odnosa prema francuskim piscima, u kojima se pokazuje kako se u Andrićevim zapisima i fragmentarnim iskazima „ogleda gotovo celokupna francuska književna misao“ (Novaković, 2001: 7), i koje je autorka Jelena Novaković objedinila u knjizi *Ivo Andrić i francuska književnost* (2001), nalazi se i istraživanje *Melanholija i veličanje izuzetnog čoveka: Deni Didro*, u kojem se razmatraju Didroova estetička promišljanja o kreativnoj ulozi melanholije i odvojenosti privatne i stvaralačke ličnosti umetnika, a sagledano iz ugla Andrićeve recepcije Didroove prepiske sa Sofi Volan.

Miran Božović, profesor filozofije na Univerzitetu u Ljubljani, potpisuje jedno od *Trinaest čitanja* u zborniku predavanja koji je priredila Svetlana Gavrilović u izdanju Narodne biblioteke Srbije (2008). Božovićevo čitanje Didroa na sedamdeset strana proisteklo je iz predavanja koje je profesor održao u junu 2008. godine. Pod naslovom *Deni Didro: Filozofija i književnost*, Božovićev esej u tri poglavlja („Filozofija Fataliste Žaka“, „Sublimno u zlu“, „Le tout, ili o materijalnom Bogu“) nudi novo filozofsko čitanje Didroovih književnih dela. Tako Miran Božović dovodi u vezu Ramoov moto – „ako je važno biti u nečemu uzvišen, onda je to naročito potrebno biti u zlu“ sa Didroovim priznanjem – „nisam mogao a da se ne divim ljudskoj prirodi, ponekad čak i kada je strašna“, iznetim u pismu Sofi Volan, 30. septembra 1760. godine. Kao primer ljudske prirode, koji je u razgovoru bio predmet njegovog divljenja, Didro u pismu Sofi Volan navodi džeparoške koji krađu u masi ljudi pri javnom pogubljenju jednog džeparoša. Dok jednog pogubljuju, drugi džeparoši džepare među okupljenima na mestu na kom se izvršava pogubljenje; na šta Didro ushićeno uzvikuje „Kakvo preziranje smrti i života!“ („Quel mépris de la mort et de la vie!“), a Miran Božović sagledava Didroovo divljenje u svetlu načela koje De Kvinsi propisuje za „visoko kanonizovanu umetnost ubistva“ (Božović, 2008: 35).⁶ Tako Božović pravi ukrštenu analizu etike zla na primeru Ramoa u *Sinovcu*, Didroovog pisma Sofi Volan i De Kvinsovog eseja.

5. Didro danas

Kada se osvrnemo na proteklu deceniju, na sam početak XXI veka, u prevodilačko-izdavačkoj aktivnosti beležimo po tri izdanja Didroovih dela u Hrvatskoj i u Srbiji. U Zagrebu je 2002. godine objavljen *Fatalist Jacques i njegov gospodar; Rameauov nećak* (izdavač Naklada Ljevak), što je reizdanje prevoda Raška Dimitrijevića i Haima

⁶ Božović objašnjava fenomen *sublimnog u zlu* (*le sublime de la méchanceté*), estetikom ubistva koju je negovalo Udruženje poznavalaca ubistva, a što je satirički elaborirao Tomas de Kvinsi u eseju *O ubistvu kao jednoj od lepih umetnosti* (Thomas de Quincey, *On Murder Considered as One of the Fine Arts*, 1827).

Alkalaja, zatim *Redovnica* (izdavač Folpa, 2011) kao reizdanje prevoda iz 1948. godine, ali i novi, hrvatski prevod *Indiskretnih dragulja* (izdavač Scarabeus-naklada, 2010) koji dolazi iz pera Sandre Perić. Beogradska Valera je ponudila reizdanje tri estetička spisa pod objedinjenim naslovom *Paradoks o glumcu i drugi eseji* (2006), što je izbor prevoda Radmile Miljanić iz prvog izdanja estetičkih spisa *O umetnosti* (1954). Prvi put se u prevodu pojavljuje Didroovo književno-filozofsko razmatranje „Dodatak Bugenvilovom putovanju“ i spis „Žal za mojom starom kućnom haljinom“, u knjizi *Dodatak Bugenvilovom putovanju*, koju prevodilački potpisuje Miloš Konstantinović, a izdaje beogradska Paideia (2014). „Bez perike – 300 godina od Didroovog rođenja“ naslov je prevodiočevog pogovora, prigodnog književnokritičkog razmatranja na četrnaest strana. Izdavač Epoha iz Požege (2014) ponudio nam je antiroman *Fatalista Žak i njegov gospodar* kao reizdanje prevoda Raška Dimitrijevića.

Svakako su korisna i potrebna i reizdanja prevoda, ali, da bi se napravio dalji pomak u izdavačko-čitalačkoj recepciji Didroa kod nas, neophodno je ponuditi prevode i drugih, do sada na srpskom i hrvatskom jeziku nepoznatih, dela francuskog prosvetitelja. Iz opusa estetičkih razmatranja, dobar izbor da se prevedu na srpski ili hrvatski jezik bili bi *Razgovori o Vanbračnom sinu* (*Entretiens sur le Fils naturel*, 1757), spis koji ima književnoistorijsku vrednost manifesta preromantizma u Francuskoj, kao i *Uvod u Salon iz 1767* (*Préambule du Salon de 1767*) koji predstavlja ugaoni kamen Didroove estetičke misli. Mada su Didroovi pozorišni komadi zastareli i mogu zanimati još samo profesionalne istraživače iz književnonaučnih razloga, ipak je treći komad *Je li dobar? Je li zao? (Est-il bon ? Est-il méchant ?)*, 1775) očuvao do danas ljupkost, budući da su u njemu prisutne mistifikacija, verbalne doskočice i libertenske etičke rasprave, a što je pravi didroovski zabran, te bi bilo od kulturnog značaja da se i ovo delo prevede. Izbor Didroovih autorskih članaka iz *Enciklopedije* takođe bi bio značajan doprinos prisustvu francuskog prosvetitelja u prevodu kod nas.⁷ Iz mnoštva Didroovih autorskih priloga u *Enciklopediji*, pomenimo samo dva obimna članka izuzetne filozofsko-kritičke vrednosti: *Eklektizam (Éclectisme)*, 1755), i *Teozofi (Théosophes)*, 1765). Prema tome, pored već izdavačko-prevodilačkih klasika – *Ramoovog sinovca*, *Fataliste Žaka*, *Redovnice*, *Indiskretnih dragulja*, *Paradoksa o glumcu* i *Dalamberovog sna*, Deni Didro čuva još dragocenih spisa za srpsko-hrvatsku prevodnu produkciju, književno-filozofsku recepciju, ali i za čitalački užitak.

Literatura

- Božović, M. (2008). Deni Didro: filozofija i književnost. *Trinaest čitanja*. (ur. Svetlana Gavrilović). Beograd: Narodna biblioteka Srbije, 9–79.
- Čvrljak, K. (1985). Gabrijela Vidan: „Živi Diderot – dvjesto godina kasnije (1784–1984)“ (prikaz). *Filozofska istraživanja*, god. 5, sv. 1, 188.

⁷ Nerkez Smailagić, u svom izdanju *O religiji* (Sarajevo, Svjetlost, 1958), ograničio se tek na nekoliko kraćih članaka iz *Enciklopedije*.

- Džakula, B. (1978). Didro. *Francuska književnost*, 2. Sarajevo–Beograd: Svjetlost–Nolit, 136–147.
- Finci, E. (1946). Život i delo Deni Didroa (predgovor). Deni Didro, *Odabrana dela*. Beograd: Državni izdavački zavod Jugoslavije, IX–LXIV.
- Hergešić, I. (1963). Pogovor: Denis Diderot ili život enciklopedista. Diderot, *Tri romana*. Zagreb: Naprijed, 479–489.
- Katanić, M. (1961). Deni Didro (pogovor). Deni Didro, *Indiskretni dragulji*. Beograd: Nolit, 345–354.
- Konstantinović, M. (2014). Bez perike – 300 godina od Didroovog rođenja (pogovor). Deni Didro, *Dodatak Bugenvilovom putovanju*. Beograd: Paideia, 117–130.
- Korać, V. (1954). Filozof i estetičar Deni Didro (predgovor). Denis Diderot, *O umetnosti*. Beograd: Kultura, V–XXXIX.
- Kovačević, B. (1947). Deni Didro i njegova dela na srpskom. *Letopis Matice srpske*, 4, 243–245.
- Lepape, P. (1991). *Diderot*. Paris: Flammarion.
- Mićunović, E. (1962). Deni Didro (pogovor). Deni Didro, *O poreklu i prirodi lepoga*. Beograd: Rad, 153–159.
- Novaković, J. (2001). Melanholija i veličanje izuzetnog čoveka: Deni Didro. *Ivo Andrić i francuska književnost*. Beograd: Filološki fakultet – Narodna knjiga, 57–69.
- Novaković, J. (2013). Deni Didro, preteča moderne misli. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, LXI, sv. 3, 657–666.
- Popović, J. (1938). Denis Diderot (predgovor). Primedbe i tumačenja (pogovor). Denis Diderot, *Moralne priče*. Beograd, Eos, 5–8, 86–87.
- Smailagić, N. (1958). Uvod. Deni Didro, *O religiji*. Sarajevo: Svjetlost, 5–12.
- Smičiklas, D. (1950). Denis Diderot (pogovor). Diderot, *Pismo o slijepcima*. Zagreb: Zora, 101–105.
- Šesto, I. (1985). Žarko Puhovski: „Diderotova politička misao“ (prikaz). *Filozofska istraživanja*. 1985, god. 5, sv. 3, 625.
- Šesto, I. (1985). Misao i igra (prikaz). *Filozofska istraživanja*. 1985, god. 5, sv. 3, 188.
- Vidan, G. (1974). *Entre la science et le jeu : essai sur l'invention littéraire de Diderot*: thèse d'université. Zagreb–Paris: G. Vidan.
- Vinaver-Ković, M. (1997). *Narativni postupci u Didroovim romanima*. Novi Sad – Sremski Karlovci: Matica Srpska – Srpska manastirska štamparija.
- Vučelj, N. (2015). *Didro i estetika*. Niš: Filozofski fakultet.
- Vučelj, N. (2013). Didro o oponašanju lepe prirode. *Anali Filološkog fakulteta*, 25, sv. 1, 33–46.
- Vučelj, N. (2013). Didroov opus i hronologija izdanja sabranih dela. *Filolog*, VII, 208–217.
- Vučelj, N. (2013). Didro i romaneskno: postupak autentifikacije narativne fikcije. *Philologia Mediana*, 5, 267–281.

- Vučelj, N. (2013). Didro i uzvišeno. *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, LXI, sv. 1, 109–122
- Vučelj, N. (2013). Didro i vek prosvetećenosti. *Philologia*, 11, 63–70.
- Wilson, A. (1985). *Diderot – sa vie et son œuvre*. Paris : Laffont-Ramsay, 1985.

Izvori

- Danica – list za zabavu i književnost*. (ur. Đ. Popović). Novi Sad, 28. februar 1864, 6, god. VI.
- Filozofska istraživanja*. (ur. A. Čović). 1985, god. 5, sv. 3.
- Hrvatski svjetozor*. (ur. M. Grlović). Zagreb, 1. srpnja 1877, 1, sv.1–2.
- Javor – list za zabavu, pouku i književnost*. (1891). (ur. I. Ognjanović). Novi Sad: izdaje L. Jocić.
- Krstić, N. (1999). *Francuska književnost u srpskim prevodima (1775-1843)*. Novi Sad: Svetovi.
- Letopis Matice srpske*. (1884). Novi Sad: Srpska narodna zadružna štamparija.
- Letopis Matice srpske*. (1947). Novi Sad, god. 121, br. 360, sv. 4.
- Neven – zabavni i poučni list, drugogodišnji tečaj*. (1853). (ur. I. Perković i V. Sabljčić). Zagreb: Narodna tiskarnica Ljudevita Gaja.
- Srpski letopis za godinu 1867, 68 i 69*. (ur. A. Hadžić). Novi Sad: Srpska štamparija Jovana Subotića, 1871, god. XLI, 112.
- Stražilovo*. (ur. J. Grčić). Srpska štamparija Svetozara Miletića, 1892, sv. 5.
- Vila – list za zabavu, književnost i nauku*. (ur. S. Novaković). Beograd, 2. januar 1866, br. 1, god. 2.

Nermin S. Vučelj

DIDEROT CHEZ LES SERBES ET LES CROATES – une revue diachronique de la réception serbo-croate –

Résumé

Dans le présent article nous nous proposons de donner une synthèse de la réception de l'œuvre de Denis Diderot chez les Croates et les Serbes aux XIXe et XXe siècles, et au début du XXIe siècle. Notre contribution a pour but de faire un précis des éditions des ouvrages traduits de Diderot, aussi bien que des textes critiques et des recherches universitaires sur Diderot en langue serbo-croate, et d'évaluer la pensée et l'œuvre de l'auteur français dans la réception universitaire, critique et éditoriale en Serbie et en Croatie.